

SAM VAN EMBDEN, 1904-2000

DOOR JOOSJE VAN GEEST

Prof. ir. Samuel Josua van Embden is op 20 september 2000 op 95-jarige leeftijd overleden. Hij was oprichter van het architectenbureau S.J. van Embden dat onder zijn bezielende leiding uitgroeide tot een van de grootste firma's voor architectuur en stedenbouw in Nederland: het huidige OD205 architectuur, stedenbouw, onderzoek en landschap BV te Delft. Het bureau profiteerde van de naoorlogse economische opleving en wist zich in Nederland een vooraanstaande positie te verwerven met een grote opdrachtenportefeuille. Direct na de Tweede Wereldoorlog was Van Embden enige tijd als naaste medewerker van ir. C. van Traa nauw betrokken bij de wederopbouw van Rotterdam. Met zijn bureau, waar gedurende de hoogtijdagen ruim 200 mensen werkten, gaf hij vorm aan de uitbouw van de welvaartsstaat in Nederland en aan de daarmee samenhangende opgaven op het gebied van woningbouw, technisch onderwijs, medische zorg en infrastructuur. Zo werd hij begin jaren vijftig voor het ontwerp van de volledige Technische Universiteit Eindhoven benaderd en vervolgens voor de ontwikkeling van de Technische Universiteit Twente (in samenwerking met ir. W. van Tijen). Deze grote opdrachten betekenden vele jaren werk voor een groot aantal mensen van bureau Van Embden. In Eindhoven werd een plan ontwikkeld waarbij de studenten een geïdealiseerd fabrieksmilieu werd geboden met hoge, moderne gebouwen op poten. Dit zou vergelijkbaar zijn met hun toekomstige werksfeer. Alle gebouwen zijn onderling met glazen lichtbruggen verbonden zodat studenten van verschillende faculteiten elkaar telkens ontmoeten. In Twente werd de T.U. op het landgoed Drienerloo gebouwd. Van Embden en Van Tijen ontwikkelden een masterplan voor een campus waarbij de faculteitsgebouwen en de woningen voor studenten en onderwijzend personeel allemaal vrij in het park staan. Enkele gebouwen werden door henzelf ontworpen maar voor de meeste gebouwen

30. Prof. ir. S. J. van Embden.

werden jonge architecten aangetrokken zoals P. Blom, Tj. Dijkstra, B. Loerakker en D. van Moerik. Het idee was om een toonkamer van de Nederlandse architectuur te creëren.

Als stedenbouwkundig adviseur is Van Embden ook jarenlang betrokken geweest bij de reconstructie van historische binnensteden en bij uitbreidingsplannen van diverse Nederlandse gemeenten als Delft, Zwolle, Dordrecht, Soest en Deventer. De hooggespannen verwachtingen omtrent de bevolkingsgroei en het toenemend autogebruik gaven het planologisch denken in de jaren zestig een enorme impuls. Om de oude stadskernen met de nieuwe cityfuncties bereikbaar te houden, werden forse doorbraken voorgesteld zodat het groeiend aantal auto's de binnenstad zou kunnen bereiken. Veel saneringsplannen werden maar gedeeltelijk uitgevoerd omdat de toekomstverwachtingen niet bleken te kloppen. Tegenwoordig worden in meerdere historische binnensteden zelfs de doorbraken en dempingen uit de jaren zestig weer teruggebracht tot de oorspronkelijke staat.

In veel steden realiseerde het bureau grote woonwijken maar ook raadhuizen, scholen en ziekenhuizen. Ook werkte Van Embden mee aan spectaculaire onderdelen van de Nederlandse planningsgeschiedenis zoals het ontwerp van de nieuwe, moderne steden Zoetermeer en Lelystad. De masterplannen voor deze steden kenmerken zich door een hoge mate van flexibiliteit omdat destijds de onzekerheid over het groeitempo zeer groot was. In plaats van de bouw van een kant en klare stad benadrukte Van Embden bij de planning van Lelystad dat de vormgeving van een groeiproces vooropstond. Ook was hij voorstander van functiemenging, hoge dichtheden en hoogbouw zodat de ruimtebeleving met contrasten kon worden versterkt.

Van Embden was persoonlijk betrokken bij vrijwel alle professionele debatten over architectuur en stedenbouw. Tijdens de oorlog nam hij deel aan de beroemde conferenties 'de Doornse Leergangen' en van 1948 tot 1965 was hij voorzitter van de Bond voor Nederlandse Stedenbouwkundigen (BNS). Als redactielid van de tijdschriften *Forum* en *Bouw* gaf hij regelmatig commentaar op vakdiscussies of informeerde hij over (inter)nationale projecten. Gesteld kan worden dat Van Embden op belangwekkende wijze heeft bijgedragen aan de

professionalisering van zijn vakdiscipline. Ook op internationaal niveau zag hij mogelijkheden tot samenwerking. Zo was hij medeoprichter van de internationale vakorganisaties Federation Internationale pour l'Habitation et l'Amenagement du Territoire, ISoCaRP (International Society of City and Regional Planners) en het NUW (Stichting The North Sea Region in an Urbanizing World) dat bestudering van ruimtelijke ordening op internationaal niveau benadrukte.

Sam van Embden was in 1904 geboren aan de Geldersekaade in Amsterdam en opgegroeid in de Joodse gemeenschap aldaar. Zijn vader was tabaksimporteur op het Rokin, maar had eigenlijk intellectuele aspiraties; hij sprak goed Frans en Duits, bezocht geregeld de schouwburg en hield van literatuur, van Zola en Multatuli. Van Embden vertelde dat hij alles van zijn vader had geërfd: de voorkeur, de interesse en de boeken. Op zondag wandelden ze vaak samen naar de nieuwe woonwijken die in Amsterdam aan het begin van de twintigste eeuw werden gebouwd. Over de uitbundige Amsterdamse Schoolstijl en de Spaarndammerbuurt van M. de Klerk waren ze heel enthousiast. De fascinatie voor architectuur werd bij de jonge Van Embden nog sterker in 1915 toen hij, net nadat de Eerste Wereldoorlog was uitgebroken, het Stedelijk Museum bezocht. Hier waren toen een reeks fraaie ontwerpschetsen van H.P. Berlage tentoongesteld voor het Pantheon der Menschheid, een eregebouw voor oorlogsslachtoffers van alle landen. Maar ook omdat met bouwkunst alles aan de orde komt, zowel alpha- als betavakken, besloot de breed geïnteresseerde Van Embden dat hij architect wilde worden. Hij volgde in Delft de opleiding Bouwkunde aan de Technische Hogeschool waar de hoogleraar M.J. Granpré Molière de meeste indruk maakte. Molière had een grote invloed op de faculteit en richtte samen met studenten de Bouwkundige Studiekring op dat een tijdschrift kende en dat excursies en lezingen organiseerde. Zo bezocht Van Embden projecten van Molière in Rotterdam zoals het tuindorp Vreewijk uit de jaren twintig en de villa van Van der Mandele aan de 's-Gravenweg. Hij vertelde hier het volgende over: 'We voelden de kwaliteit van Vreewijk maar konden niet uitleggen wat het was. Toen we ter plaatse gingen

schetsen merkten we dat niet de eenvoudige woningen maar de subtiële afwisseling van de straatprofielen en de telkens verschillende behandeling van de uitmondingen van de straten zo bijzonder was. De villa aan de 's-Gravenweg vind ik een van de mooiste woningen die er is gebouwd. Molière had een eigen taal die je kon lezen in zijn architectuur maar ook in zijn manier van lopen, zijn handschrift en zijn mimiek'.

In zijn vroegste, uitgevoerde projecten zoals diverse meubels en een raadhuis in Eethen (1937), profileerde Van Embden zich net als Molière als traditionalistisch architect door gebruik te maken van traditionele detaillering en van materialen als baksteen en hout. Maar na de oorlog ontwikkelde hij zich meer en meer tot vormgever van tal van grootschalige architectonische en technische systemen waarbij stijl een ondergeschikte rol speelde. De discussie tussen het Nieuwe Bouwen (de moderne architecten) en de Delftse School (de traditionele architecten) bestempelde Van Embden direct na de oorlog tot een 'ijdel dispuut'. De voortgaande industrialisering en geruisloze modernisering van de maatschappij beloofden een ideale welvaartstaat waarbij een rationele en intellectuele vakbenadering en interdisciplinaire samenwerking volgens Van Embden vooropstonden. Stijl was daarbij niet meer zo belangrijk. Terugblikkend beschouwde Van Embden beide ontwerpopvattingen als verschillende talen waartussen de ontwerper kan kiezen, afhankelijk van de opgave en de context.

Na zijn afstuderen in 1928 werkte Van Embden bij verschillende bureaus en instellingen. Daarnaast werkte hij onder eigen naam aan diverse projecten waarbij hij nauw contact onderhield met de kleine kring van personen die zich in Nederland op het nog nieuwe terrein van de moderne stedenbouw begaven zoals Granpré Molière, D. Hudig en T. van Lohuizen. Zo profileerde Van Embden zich als goed geïnformeerd en veelzijdig ontwerper. Ook publiceerde hij artikelen in vooraanstaande (buitenlandse) tijdschriften.

In 1931 schreef Van Embden op verzoek van de groep Groot Amsterdam een uitgebreide toelichting bij het nieuwe verkeersplan voor de Amsterdamse binnenstad. Dit rapport, *Amsterdams toekomstige gedaante*, was bedoeld om de bevolking over hun stad te laten

nadenken. In de beschrijving van het verkeersplan en de consequenties daarvan komen al de hoofdlijnen naar voren van het Algemeen Uitbreidings Plan (AUP) dat de Amsterdamse Dienst Stadsontwikkeling in 1935 naar buiten bracht. In de inleiding vergeleek Van Embden de stedenbouwer met een arts. De moderne stedenbouw was ontstaan uit zorg voor het zieke (stads)lichaam maar zou niet alleen ziekte of misstanden moeten bestrijden maar ook een actieve positieve bijdrage moeten leveren. De stedenbouwer moest durven ingrijpen en aanmoedigen en zou idealiter nieuwe mogelijkheden en omstandigheden moeten scheppen.

Vanaf 1936 werkte Van Embden enige jaren bij het Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland waar hij de toenmalige directeur van het Instituut, ir. C. van Traa, leerde kennen. De algemene richtlijn was dat het stedenbouwkundig werk in de provincie zoveel mogelijk door particuliere bureaus werd verricht. Van Embden adviseerde gemeenten daarbij en vervaardigde zelf ook diverse uitbreidingsplannen. Samen met Van Traa maakte hij een plan voor Nootdorp dat op de wereldtentoonstelling in Parijs in 1937 werd geëxposeerd en bekroond. Ook schreef hij het handboek *Onze bouwkunst van allen dag*, met richtlijnen voor (beginnende) architecten, dat moest bijdragen aan de kwaliteitsverbetering van de bouw.

Tijdens de oorlogsjaren werkte Van Embden aan een reeks wederopbouwplannen voor een aantal kleinere plaatsen zoals Alblasterdam, Veenendaal, Renswoude en Soest. Als lid van de Kerngroep Woningarchitectuur was Van Embden gedurende de bezetting verder nauw betrokken bij de formulering van principiële uitgangspunten voor de naoorlogse woningbouw.

In Rotterdam was Van Embden vanaf 1945 als onderdirecteur van het Adviesbureau Stadsplan Rotterdam (ASRO), direct participant en verwoorder van het moderniseringsproces dat zich op alle fronten in de maatschappij voltrok. Als naaste medewerker van Van Traa heeft Van Embden een bijzondere betekenis voor Rotterdam gehad. Van Traa had een aanstelling bij de dienst Stadsontwikkeling bij de gemeente Rotterdam gekregen waar hij vanaf 1942 als rechterhand van de directeur ir. W.G. Witteveen werkte aan het wederopbouwplan

voor de stad. Het in de oorlog opgerichte ASRO ondersteunde de ontwikkeling van het stadsplan en werd eveneens door Witteveen bestuurd. Daarmee was het planproces in handen van een klein aantal mensen. Toen Witteveen in 1944 definitief met ziekteverlof ging, werd de Rotterdamse zakenman en directeur van de Van Nellefabriek, C.H. van der Leeuw, benoemd. Hij wist zich als Commissaris voor de Wederopbouw van Rotterdam een voorname positie binnen het planproces te verwerven waarbij de invloed van de Rotterdamse zakenmensen, verenigd in de Club Rotterdam, en van moderne architecten ook fors toenam. Een deel van de mensen die onder Witteveen had gewerkt, trok zich terug. Voor de nieuwe bemanning van het ASRO werd voorgesteld om een driemanschap te vormen met Van Traa als directeur, Mart Stam als tweede ontwerper en Van Embden als 'bewerker der ideeën'. In een brief aan Van Embden schreef Van Traa in mei 1945 dat hij aan alle kanten handen maar vooral hoofden tekort kwam en of Van Embden naar Rotterdam wilde komen. In augustus 1945 werd Van Embden adjunct-directeur van het ASRO. Hij deelde zijn kamer met Van Traa en samen woonden zij vele vergaderingen en conferenties bij op de Dienst, het Raadhuis en in de Van Nellefabriek waar wijzigingsvoorstellen werden besproken. Van Embden werkte aan de uitwerking en detaillering van het Basisplan dat in de nadagen van de bezetting was ontstaan onder leiding van Van der Leeuw en Van Traa en dat als reactie wordt gezien op het plan Witteveen. Het voorgestelde driemanschap met Van Traa, Stam en Van Embden zegt veel over de nieuwe koers die Van der Leeuw ten opzichte van het traditionele plan Witteveen wilde varen. Stam was overtuigd modernist en groot voorstander van denken op regionaal schaalniveau. Zijn gedachtegoed sloot nauw aan op de ambities van de Club Rotterdam die de stad op moderne leest wilde doen laten uitgroeien tot wereldhaven en miljoenenstad. Van Embden werd benaderd vanwege de vooroorlogse samenwerking met Van Traa bij Stad en Landschap en vanwege zijn ervaring in het maken van stedenbouwkundige plannen en in het uitwerken en detailleren van plannen. Ook zijn veelzijdigheid en spitsvondig taalgebruik kwamen goed van pas. Het abstracte Basisplan kon niet zonder tekst en uitleg. De uitgebreide toelichting op het Basisplan

Het Nieuwe Hart van Rotterdam en diverse artikelen over de wederopbouw van Rotterdam in de vaktijdschriften *Bouw* en *Forum* werden door Van Embden geschreven. Op propagandistische wijze en soms met 'snorkend' taalgebruik wist Van Embden iedereen te overtuigen van de maakbaarheid van een nieuwe stad op basis van het nieuwe Basisplan: 'Realiseert gij U, Rotterdammer, dat vele der dierbaarste herinneringen aan wat in de Meidagen verloren ging, zich juist vasthechten aan wat, nuchter bezien, slechts tekortkomingen waren van onze oude stad? Aan het chaotische van den Coolsingel, aan de onmogelijke verkeerstoestanden, aan de ongevormdheid van het Hofplein, aan de provisorische Doelen, aan het merkwaardige vertier op den Dijk, aan het periodieke hoge water. De groote brand heeft met een klap al datgene opgeruimd wat wij, Rotterdammers, niet eer hebben kunnen of willen ter zijde stellen, hoe weinig het ook strookte met de materiële eischen van het heden. Wanneer wij onze nieuwe stad herbouwd zullen hebben, dan zal zij evenwel moeten zijn als een geheel nieuw, goed passend kleed. Dat zal in het begin nog wat onwennig zitten, maar het zou dwaasheid zijn, om opzettelijk onvolkomenheden te gaan herstellen. Wij zijn het verplicht aan onszelf en aan de toekomst, om voor al wat wij scheppen de volmaaktste, doeltreffendste, karakteristieke vorm te zoeken, ten einde het leven van vandaag, nu het eenmaal met geweld bevrijd is geworden van de boeien van het verleden, thans ook de volle voordelen van de vrijheid te gunnen.'

In de artikelen beklemtoonde Van Embden de democratische achtergronden van het Basisplan. Hoewel het plan onvermijdelijk het stempel draagt van de betreffende ontwerpers was er toch gestreefd om zo min mogelijk eenzijdige opvattingen en subjectieve voorkeuren aan het woord te laten. Als ontwerper van het plan was Van Embden, samen met Van Traa en R. Fledderus verantwoordelijk voor het stedenbouwkundig plan voor de Lijnbaan. Omdat de winkeliers graag laagbouw wilden, ontstond het idee om hoogbouw achter de bedieningsstraten van de winkels te plaatsen. De hoge gebouwen maken de nabijheid van de omringende, grote stad voelbaar en 'temmen het gedoe op straat'. Ook was Van Embden betrokken bij de detaillering van de Coolsingel. Het nieuwe profiel werd geïnspireerd op de breed-

te van de Champs-Élysées. Het doortrekken van de Coolsingel langs de Leuvehaven zou eveneens door Van Embden zijn voorgesteld. Als adjunct-directeur toetste Van Embden ook het werk van architecten aan de algemene stedenbouwkundige richtlijnen buiten het centrum. Aan diverse projecten van architect Van Andel werd Van Embden toegevoegd om de gewenste kwaliteit te verkrijgen. Het betreft voornamelijk hoge woningbouwprojecten aan de Franselaan en aan de Mijnsheerenlaan/Dordtselaan.

Hoewel er veel gekibbel was geweest, 'veel kwaadsprekerij en onderling afbreken', was er in april 1946 toch een wederopbouwplan ontstaan dat de meeste betrokkenen erg meeviel. 'Of de deskundigheid het zal waarderen, moeten we afwachten, dat men het over 25 jaar zal uitspuwen is wel zeker. Dat men er over 50 jaar misschien de kwaliteit in zal willen herkennen, die we er met veel geploeter toch zeker wel in zullen hebben weten te leggen, mogen we hopen...', schreef Van Embden in april 1946 in zijn oorlogsjournaal over het Basisplan. Uit de talloze publicaties en tentoonstellingen die de laatste jaren zijn verschenen over de wederopbouw van Rotterdam blijkt inderdaad de groeiende waardering voor het werk dat architecten en stedenbouwkundigen hier destijds hebben verricht.

Ook de monografie die in 1996 over Van Embden op initiatief van het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (NIROV) verscheen, past in deze belangstelling voor de inrichting van naoorlogs Nederland. Bijzonder was daarbij de mogelijkheid die ik als auteur kreeg om Van Embden persoonlijk te spreken. Ik heb hem meerdere keren opgezocht. Van Embden sprak op boeiende wijze over de stedenbouwgeschiedenis van Nederland en over zijn eigen carrière. 'Mijn leven is bestierd door het toeval, door gunstig toeval. Ik geloof in het toeval en daar ben ik erg ver meegekomen', vertrouwde hij mij eens geheimzinnig toe. Hoewel hij vier joodse voorouders had, was Van Embden agnostisch opgevoed waardoor hem vroeger wellicht het een en ander aan religieuze mysteries was ontzegd, verklaarde hij later. Met zijn joodse achtergrond waren de levensomstandigheden voor de Tweede Wereldoorlog overigens uiterst bedreigend geweest. Niet zozeer dankzij toeval maar eerder dankzij een slimme handeling

van een man die de ernst van de situatie uiterst goed begreep, meldde Van Embden, toen zijn paspoort geormerkt moest worden met een rode J, bij het gemeentelijk loket dat zijn paspoort zoek was. Hij ontving toen een nieuw exemplaar zodat hij beschikte over twee persoonsbewijzen. Een paspoort zonder stempel en een waarin stond dat hij joods was maar dat hij nooit bij zich droeg. Zijn relativerende opvatting dat met stedenbouwkundige plannen de toekomst nooit onverbiddelijk vastgelegd kan worden maar dat het veel belangrijker is om het heden zo goed mogelijk te doorgronden om daaruit een beeld te vormen van wat er zal komen en van wat het meest wenselijk is, maakte Van Embden niet alleen in zijn werk maar ook in zijn persoonlijk leven hiermee glashelder duidelijk.